

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ АРХИТЕКТУРА-ҚУРИЛИШ
ИНСТИТУТИ

“ҚУРИЛИШНИ БОШҚАРИШ” ФАКУЛЬТЕТИ

РЕФЕРАТ

Мавзу: Мўғуллар истилосига қарши халқ озодлик
ҳаракатлари

Бажарди: 31-13 гуруҳ талабаси
Жуманиёзов Х.

Қабул қилди: Худоёров А.

Тошкент-2013 й.

Мўғуллар истилосига қарши халқ озодлик ҳаракатлари

Режа:

1. *Чингизхон бошлиқ мўғул давлатининг Мовароуннаҳрга бостириб кириши.*
2. *Мўғуллар зулмига қарши Маҳмуд Таробий қўзғолони*
3. *Мўғуллар босқинига қарши курашда Жалолиддин Мангуберди ва Темур Малик жасоратлари*

ХОРАЗМШОХЛАР ИМПЕРИЯСИНИНГ АҲВОЛИ

Қадимий ва ажойиб Хоразмнинг ватанимиз тарихида тутган ўрни бекиёс каттадир. Айниқса бу ерда милoddан аввалги VII асрда биринчи ўзбек давлатининг ташкил топиши муҳим тарихий воқеа ҳисобланади. Мана шу чуқур тарихий даврдан то XIII асрнинг бошларигача бўлган даврларда Туркистон заминида ўша қадимий Хоразм давлатининг мантиқий давоми сифатида кўп давлат ва империялар юзага келдилар. Масалан, қанга, кушонлар, эфталитлар, турк ҳоконлиги, сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар ва хоразмшоҳлар давлатлари шулар жумласидандир. Хоразмшоҳлар давлатининг асосчиси шимолий Хоразмнинг ҳокими Мамнун ибн Муҳаммад ҳисобланиб, 996 йилда Хоразмшоҳ унвонини олган эди. Унинг вафотидан кейин укаси Мамнун ибн Мамнун (997—1017) тахтни эгаллайди. У ниҳоятда ақл-идрокли, тадбиркор ва билимдонлик билан иш юритиб, қудратли давлатни ташкил этишга қаттиқ ҳаракат қилган. Пойтахт Урганчда ҳашаматли бинолар қурилиб, меъморчилик ва умуман санъатнинг юксак намуналари намойиш этилди. Айни пайтда Хоразмда Мамнун академияси ташкил этилиб, фаннинг турли соҳалари бўйича илмий ишлар олиб борилди. Хусусан Беруний ва Абу Али Ибн Сино сингари машҳур олимлар ҳам Мамнун академиясида илм билан шуғулландилар.

Аммо Хоразмшоҳларнинг гуллаб яшнаши узоққа чўзилмади. У 1017 йилда Ғазнавийлар давлати томонидан босиб олинди. 1043 йилда эса Хоразмни ғазнавийларга зарба берган салжуқийлар давлати эгаллайди. Шу тариқа Хоразм бир қўлдан иккинчи қўлга ўтказилиб мустақиллигини қўлдан беради. Бироқ мустақил Хоразмшоҳлар давлатини тиклаш ғояси йўқолмади. Аксинча у эрксевар кишилар қалбида яшаб, вақти келиб у юзага чиқа бошлади. XI асрларнинг охирларида салжуқий ҳукмдори томонидан тайинланган Хоразм ҳокими Ануштегин мустақил сиёсатни юргизишга дастлабки қадамни ташлади. У 1097 йилда вафот этгандан кейин Қутбиддин Муҳаммад (1097—1127) исмли ўғли отасининг изидан бориб мустақилликни тиклашга ҳаракатни давом эттирди. Бироқ у салжуқийлар сиртмоғидан кутилолмай дунёдан кўз юмди. Унинг ўрнига тахтни эгаллаган ўғли Жалолиддин Отсиз (1127—1156) ғанимларга қарши ошкора сиёсат юргизиб, 1138 йилда Манғишлоқни ва Сирдарёнинг қуйи ҳавзасидаги Жанд шаҳрини босиб олди. Кейинги йил Бухорони ҳам эгаллади. Шу равишда Отсиз ўзининг давлатининг чегарасини салжуқийларга қарашли ерлар ҳисобига кенгайтиради. Шу орада Туркистон заминида Тунгусдан келган қорахитойлар (туркий тилли манжурлар)нинг тажовўзи давом этаётган эди. Улар Хоразмшоҳ давлатига ҳам, салжуқийларга ҳам катта хавф туғдирган.

Шу боис Отсизни салжуқийларнинг султони Санжар билан мураса қилган вақтлари бўлган. Аммо 1141 йилда Санжарнинг қорахитойлар томонидан қакшатғич зарбага учратилиши салжуқийлар давлатининг тақдирини ҳал этади. Отсиз бу қулай вазиятдан фойдаланиб, Султон Санжарнинг пойтахти Марвни, сўнгра 1142 йилда Нишопўрни эгаллайди. Бироқ, кўп ўтмай Санжар Марвни қайта қўлга киритишга эришади. Шундан

кейин Отсиз ноиложликдан қорахитойларга товон тўлаб туришни бўйнига олиб у билан иттифоқ тузди. Султон Санжар ўзини ўнглаб тайёргарликни кўргандан кейин Хоразмга ҳужум қилиб Отсизни яна бўйсиндиради. Аммо Отсиз ундан бош ўгириб салжуқийларнинг маркидаги Жанд шаҳрини эгаллаб, мустақил сиёсатни давом эттиради. У 1156 йилда Хоразмшоҳлар давлатининг тўла мустақиллигини таъминловчи заминни ҳозирлаб вафот этади. Отсиз ўзининг ватанпарварлиги ва тараққийпарварлиги билан донг чиқарган эди. У Хоразмни қудратли давлатга айлантиришга куч-ғайратини аямади. Шунинг учун ҳам у халқнинг ҳурмати ва иззатини қозонади.

Жалолиддин Отсиз, — деб ёзади муаллифлардан бири — тахтга ўтирганида 29 ёшда эди. У ҳам отасига ўхшаб Султон Санжарнинг пойтахти Марвда яхши таълим олган эди. Отсиз мусулмонлар подшоҳига хос ислом динига ва илоҳиёт олимларига ҳомийлик қилишдан ташқари, турли фанлар ва санъат аҳлини кадрлар, ўзи ҳам форсча қасида ва рубоийлар ёзар, жуда кўп буюк шоирларнинг байтларини ёддан билар эди. У Хоразм аҳолисига ғамхўр, адолатли подшоҳлик қилди». Бир манбада айтилишича фуқаролар Хоразмшоҳ Отсизни яхши кўрар, унинг замонида фуқаролар хавф-хатардан мутлақо ҳоли, тинчлик ва осойишталикда, адолатда яшади. Жалолиддин Отсиз жасур саркарда эди, жангларда толеи кулиб боқарди. Умумлаштирганда Отсиз 29 йил тахтда ўтириб, шундан 16 йил мустақил ҳукмронлик қилди. Шу орада унга бир неча маротаба жанг қилишга тўғри келди. Отсизнинг ўғли Ил Арслон (1156—1172) ҳам Хоразм мустақиллигини таъминлашга ҳаракат қилди. Бу борада унинг ўғли Такиш (1172—1200) анча муваффақият қозониб, 1187 йилда Нишопўрни, 1192 йилда Рейни, 1193 йилда Марвни, Эрошнинг шарқий томонини қулга киритди. Бу билан у Хоразмшоҳлар давлатининг мустақиллигини сақлади. «Ўрта асрлар муаллифларининг, — ёзишларича — Хоразмшоҳ Такиш ўз фуқароларига нисбатан адолатли бўлган, одатдан ташқари қобилиятга эга, буюк дипломат ва лашкарбоши эди. Ҳарбий кучдан ўринли фойдаланиб ва сиёсий аҳволни тўғри баҳолаб, Такиш ўз мулки қаторига Мозандарон ва Ироқни қўшиб олди.

Унинг мусиқани севиши алоҳида эсга олинади. Ҳеч ким удни у кишичалик қойил қилиб чалолмаган... Такиш ҳозиржавоблиги, чечанлиги билан ҳам ажралиб турарди... Хоразмшоҳлар давлатнинг кучайиши Жалолиддин Такиш фаолиятининг натижаси бўлди. Бу эса узоқ давом этган оғир жашлар натижасида, шунингдек, яккахокимлик учун курашларда қўлга киритилди; Такиш мамлакат тахтига даъвогар биродари Султоншоҳга қарши йигирма йилга яқин кураш олиб борди. Такиш йилдан йилга астасекинлик билан ўз мамлакат ҳудудини кенгайтириб, сарҳади халифа анНосир мулкига бориб тақалган йирик империя барпо қилмагунча кураш олиб борди. Манбаларниш хабар беришича, Хоразмшоҳ қаерда бўлмасин, ўша ер аҳолиси унинг идора усули ва кўрган маъмурий чораларидан мамнун бўлган. Такиш давридаги ҳокимият марказлашуви ўлпон тўлайдиган халқ аҳволини анча енгиллаштирган кўринади. Такиш даврида давлат маъмурий идора бошқаруви қатъиятлиги ва тартиб-интизоми билан ажралиб туради». Шунингдек Такиш кучли қўшин тўзиб шахсан ўзи ҳам жангларда фаол

катнашган. Уни 170 минг отлик аскарлари бор эди. Бундай кўп сонли кўшинни озиқ-овқат, яроғ-аслаҳа, от ва бошқа нарсалар билан таъминлашнинг ўзи бўлмаган, албатта. Аммо халқни ва шахсан Такишнинг мустақиллик ва озодликка қаратилган хоҳиш-иродаси қийин ва мураккаб масалаларни ҳал этиш имконини берган. Такиш ўз ватанининг тараққиётини ва халқаро мавқеини таъминлаш учун фақат уруш билангина эмас, балки дипломатик усулларни моҳирлик билан қўллаб, мақсадини изчиллик билан амалга ошириб борди. У 400 га яқин шаҳарларни қўлга киритиб, давлатни йирик империяга айлантириш заминини яратди. Такишнинг ватанпарварлик сиёсатини ўғли Султон Муҳаммад (1200— 1220) юқори босқичга кўтарди. Натижада Хоразмшоҳлар давлатининг чегараси янада кенгайиб, халқаро мавқеи ошди. Зеро, 1217 йилга келиб унинг таркибига Мовароуннахр, Хоразм, Исфакон, Мозандарон, Кармана, Мекран, Кеш, Ғазна, Гур, Байман, Ўтрор, Озарбайжон, Арран, Ироқ, Сижистон, Форс, Табаристон, Журжон ва бошқа шаҳар ва ерлар кирган. Империя шаҳарларида ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ривожланди. Деҳқончилик ҳам ўсган эди. Айниқса унинг пойтахти Кўҳна Урганч энг йирик ва обод шаҳар сифатида шуҳрат қозонди.

Бу хусусда ўрта аср муаллифи Ёкут шундай ёзган: «Хоразм ерларидай кенг ва аҳоли кўп яшайдиган жой дунёнинг ҳеч бир ерида бўлмаса керак, деб ўйлайман; бунинг устига аҳолиси машаққатли ҳаётга ва оз нарсага қаноат қилишга ўрганиб қолган. Хоразмнинг аҳоли ўрнашган аксари жойлари, бозорлари, ғамлаб қўйилган нарсалари ва дўконлари бўлган шаҳарлардир. Аҳоли ўрнашган жойлар ичида бозори йўқлари камдан-кам топилади. Шу билан бирга бу ерларда умумий хавфсизлик ва тинчлик-хотиржамлик ҳукмрондир... Бойликларнинг мўллиги ва пойтахтнинг катталиги, аҳолисининг кўплиги, яхшиликка яқинлиги ҳамда дин ва мазҳаб буюрган нарсаларни бажариши жиҳатдан дунёда Хоразмнинг бош шаҳрига ўхшаш шаҳар бўлмаса керак». Хуллас, мустақиллик туфайли Хоразмшоҳлар давлати Шарқ оламининг энг йирик ва обод диёри сифатида учмас из қолдирди. Фан ва маданият ривожланиб ва ҳашаматли бинолар қурилиб, шуҳрати узоқ мамлакатларгача тарқалди.

Хоразм шоҳи саройида 27 ҳукмдор ёки уларнинг вакиллари итоат камарини белларига боғлаб, олтин ногора чалиб турганлар.

Аммо Хоразмшоҳлар давлатининг шон-шуҳрати саройдаги ички зилдият ва фитналар, гуруҳвозлик ва шахсий манфаатларнинг авжига миниши орқасидан сўниб борди. Бу фитнанинг асосий айбори Султон Муҳаммаднинг онаси Туркон хотун ҳисобланади. Бу мансабпараст ва ўзбошимча аёлнинг саройдаги таъсири шу даражада баланд эдики, ҳатто шоҳнинг фармонлари ва кўрсатмаларини бекор қилиб турган. У ўзининг қариндошуругларини қобилият ва ташкилотчилигини суриштирмай ўта масъулиятли лавозимларга тайинлаган. Натижада давлат бошқарувида ўзбошимчалик ва тартибсизлик кенг қулоч ёйди. Султон Муҳаммад эса онасининг қилмишларига қарши чора кўришга ожизлик қилди. Чунки давлатнинг салоҳиятли лавозимлари онасининг қариндош ва тарафдорлари томонидан эгалланган эди. Туркон хотун фарзандларни орасига ҳам низо ва

келишмовчилик уруғини сепеди. Натижада тахт учун кураш ҳаракати тобора кучайиб боради. Пойтахт Кўҳна Урганчда Туркон хотуннинг қилмишлари орқасидан сув шу даражада лойқалашиб кетадики, Султон Муҳаммад пойтахтни Самарқандга кўчиришга мажбур бўлади. Аммо, шунда ҳам унинг боши тинчимай жасоратлик, мардлик, тадбиркорлик ва сезгирлик сингари фазилатлари ниҳоятда заифлашиб кетади. Натижада катта қурбонлар ва қийинчиликлар ҳисобига бунёд этилган империя ич-ичидан чирий бошлади. Султон Муҳаммад эса давлатни бошқаришда изчиллик ва мувозанатни йўқотади. Хоразмшоҳлар давлати оғир кунларни бошидан кечираётган пайтда Чингизхон бошлиқ мўғулларнинг тажовўзи бошланди.

МЎҒУЛЛАР БОСҚИНИНИНГ БОШЛАНИШИ

XII асрнинг охири — XIII асрнинг бошларида узок Мўғулияда анча кудратли давлат ва жанговар кўшин ташкил топган эди. Унинг асосчиси Чингизхон ҳисобланиб асли оти Темучин бўлган. У 1115 йилда тўғилиб, ўн ёшида отаси вафот этади. Мирзо Улуғбекнинг ёзишича у онадан тўғиларкан, кўлу мушти қонли эди. Замон донолари: бу бола соҳибқирон бўлиб тўғилган дейишди. Яна шуки, муштида бир кафт қотиб қолган қон бор эди. Бу шундан далилки, вақт и билан замон аҳлини қатл этур; кўплаб подшоларни оёқ ости қилади. Худодан бошқа ҳамма унинг қўл остида хор бўлади. Темучин кучкуватга тўлиб, балоғатга ётгандан кейин атрофига 43 жасоратли йигитларни тўплаб ҳарбий гуруҳни тузади. Бу вақтларда Мўғулияда кўчманчи қабилалар ўзаро урушиб ўлкада парокандалик ҳукм сурмоқда эди. Темучин ташкилотчилиги ва ҳарбий маҳорати туфайли қабилаларни ўз қўл остига бирлаштиришга эришади. 1206 йилда унга Мўғулиядаги юқори табақаларининг қатнашувида ўтказилган қурултойда Чингизхон номи берилиб, мамлакатнинг ҳоқони деб эълон қилинди. Чингизхон шоҳлар шоҳи маъносини англатади. У ва унинг сафдошлари ўзларининг ғоятда шавқатсизлиги билан она юртида ҳам ном чиқарган эдилар. Уларнинг қилмишларининг жонли гувоҳи ва ватандошларидан бири шундай деган: Чингизхоннинг атрофидаги кишилар одам гўшти бериб боқилган ва темир кишанга солиб қўйилган итлардир. Уларнинг пешоналари мисдан, тишлари қайрилган, тиллари бигиз сингари ўткир, юраклари темирдан ясалган. Буларда камчи ўрнига қайрилган қилич бор. Улар шудринг ичади, шамолда учади, жангларда одам гўштини ейди. Ҳозирда улар занжирдан бўшатиб юборилган.

Дарҳақиқат, Чингизхон бошлиқ мўғул газандалари одамлар қонини дарё каби оқизиб, 100 минглаб кишиларни ёстиғини қуритган. Улар инсоний фазилатлардан маҳрум этилган ваҳший ҳайвонлар эди, холос. Зеро, улар ўз мақсадлари йўлида ҳеч нарсадан тоймай кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган жазо усулларини қўллайдилар. Бу хусусда ўрта аср муаллифи Ибн ал Асир шундай ёзган эди: «Тангри таоло одамни ато қилгандан бошлаб то ҳозиргача жаҳонда шу тариқа ҳодиса рўй бермаган», — деса, унинг гапи ҳақдир. Чиндан ҳам солномаларда баён қилинган воқеаларнинг энг даҳшатлиси

Навуходоносорнинг исроилликларни қириб юборгани ва Қуддуси Шарифни вайрон қилганидир. Бу лаънати мўғул лашкарлари ер билан яксон қилган мамлакатларга қиёс қилганда Қуддуси Шариф ҳеч нарса бўлмай қолади, бу мамлакатларда мўғуллар қириб ташлаган одамлар ўлдирилган исроилликларнинг сонидан кўп марта ортиқдир. Улар ҳар қайси шаҳарда ҳамма исроилликлардан ҳам кўпроқ кишини қириб юбордилар. Одамзод охиратгача яъжуж ва маъжуждан бўлган бундай даҳшатли асло кўрмаса керак. Булар (мўғуллар) ҳеч кимга раҳм қилмайдилар, хотинларни, эркакларни, гўдак болаларни ўлдирдилар, ҳомиладор хотинларнинг қоринларини чавақлаб, она қорнидаги болаларни нобуд қилдилар. Шундай бир ҳодиса рўй бердики, унинг учкунлари (ҳар томонга) сочилиб кетди ва балоси ҳамманинг бошига тушди; у шамол қувган булутдек ҳаммаёқни босиб ўтди».

Ушбу сатрларда баён этилган даҳшатли фожеалар даставвал Туркистон заминида содир бўлган эди.

Чингизхон 1211 йилда Еттисувнинг ғарбий томонига бостириб қириб, унинг бир қисмини эгаллади. 1215 йилда у Хитойга хужум қилиб Пекинни босиб олди. Бу ерда у ваҳшийларча жанг қилиб ўлдирилган одамларнинг суяклари тоғ сингари уйилиб етди. Мўғулларнинг қонхўрлиги шу даражада даҳшатли бўлганки, уларнинг қўлига тушмаслик учун 60 минг қизлар ўзларини ҳалок этганлар. Чингизхоннинг Хитойдаги ғалабаси ва қўлга туширган катта бойликлари номини тарқалишига олиб келди. Бундан хабар топган Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳақиқий аҳволни билиш мақсадида Мўғулияга, Чингизхон ҳузурига Баҳовилдин Розий бошчилигида элчиларни жўнатади. У билан катта савдо қарвони ҳам йўлга чиққан эди. Бу вақтларда Туркистон савдогарлари ип ва ипак газламалар, кийим-бош ва бошқа моллар билан Мўғулияда савдо билан шуғулланмоқда эдилар. Чингизхон Хоразм элчиларини ҳурмат ва иззат билан қарши олиб Султон Муҳаммад билан тинчлик ва дўстлик алоқаларини ўрнатиш зарурлигини баён этган. Чингизхон жавоб тариқасида хоразмлик Маҳмуд Ялавоч, бухоролик Алихўжа ва ўтрорлик Юсуф Канқға сингари кишилардан иборат ўз эчиларини юборади. Улар савдо қарвони билан йўлга чиқиб Хоразмга етиб келадилар. Элчилар Чингизхон томонидан юборилган бир катта бўлак олтин қўймаси, қимматли тошлар, туя юнгидан ишланган нафис газмоллар ва бошқа совғаларни Султон Муҳаммадга топширишади. Бу ерда айтиш лозимки, Чингизхон Мўғулия билан савдо қилаётган хоразмлик, бухоролик ва бошқа шаҳарлик савдогарларнинг айримларини ўз тарафига оғдириб олган эди.

Улар Чингизхонга Хоразмшоҳлар давлати ҳақидаги маълумотларни етказиб турганлар. Бу хусусда айниқса юқорида қайд қилинган элчиларнинг бошлиғи Маҳмуд Ялавоч жонбозлик кўрсатган. У ўз ватанига хиёнат қилиб, ошкора Чингизхонга сотилган эди. Султон Муҳаммад тунда Маҳмуд Ялавочни ҳузурига чақиртириб ўз ватанига хизмат қилишга даъват этди. Зеро, унга Чингизхон даргоҳида айғоқчилик қилиш топширилганда, ўлдирилишдан қўрқиб розилик билдирди. Аммо у умрининг охиригача Чингизхонга содиқлигича қолаверди. Султон Муҳаммад унинг қуруқ

ваъдасига ишониб Чингизхон хузурига қайтишига рухсат берди. Ҳамда унга ўзининг Чингизхон билан тинч-тотувликда алоқада бўлиш ҳақидаги ёзма хужжатни топширади. Бу аҳдномага кўра Чингизхон 1218 йилда Умархўжа Ўтрори Ҳаммол Марачи Фахриддин Дизаки Бухорий ва Аминаддин Харави бошчилигида 450 киши ва 500 туялардан иборат карвонни Ўтроргача жўнатади. Туяларга олтин, кумуш, хитой ипак газламаси ва турли қимматли мўйналар ортилган эди. Карвон Ўтрор (ҳозирги Туркистон шаҳри атрофи)га келганда фожеа рўй беради. Бир манбада кўрсатилишича Ўтрор ҳокими Ғайирхон карвондаги молларни ўзлаштириш мақсадида савдогарларни ўлдиртирган. Бошқа манбада эса бу иш Султон Муҳаммаднинг кўрсатмасига биноан амалга оширилган. Карвон фожеаси Чингизхоннинг ғазаби ва нафратини кўзитиб Туркистон заминига ҳарбий юриш бошлашга катта баҳона бўлган. Буни англаган Султон Муҳаммад саройда кенгаш ўтказганда кўшинни бир жойга тўплаб, душманга зарба бериш ҳақида фикр билдирган.

Бунга қарши ўлароқ ҳарбий кучларни вилоятларга тақсимлаб бўлинган ҳолда жанг қилиш таклифи ўртага ташланган. Мирзо Улуғбекнинг асарида кўрсатилишича «Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ихтиёрида саноксиз аскар, кўпгина лашкар бўлган. Муҳосиблар унинг сони 400 мингдан кам бўлмаганини айтганлар. Аммо, мўғул лашкари юришидан кейин Қорача Ҳожибни ўн минг киши билан Ўтрорга Ғайирхонга мадад учун жўнатди. Токи, у Ўтрор муҳофазасини уюштиргай, 30 минг кишини Бухоро мудофааси учун тайинлади. 110 минг кишини Самарқандга қолдирди. Шу жумлада, 60 минги турклар эди. Уларнинг сардори Султон ашрофу аъёнларидан бўлган хонлар бўлиб, ҳар бири ўз даври асфандиёрларидан эди. 40 минг кишига қалъалар ва ҳисорлар қуришга фармон берди». Аммо бундай чоралар ўзини оқламади. Чунки Султон Муҳаммад империянинг ҳали у, ҳали бу жойида кёзиб юриб жанг тақдирини ҳар вилоятнинг ҳокимларининг ўзига топшириш билан чегараланди. Мамлакат тақдири қил устида турган бир пайтда душманга қарши курашни бошқарадиган марказ ташкил этилмади. Бунинг устига устак Султон Маҳмуднинг онаси Туркон хотуннинг сиёсатга аралашуви оғир вазиятни янада кескинлаштирди. Давлат бошқарувидаги парокандалик авжига минди. Минг афсуслар бўлсинки, агар саройда аҳиллик ва бирдамлик ҳукм суриб, оқилона иш юритилганда душман кучларини ғолиб келиши ҳеч мумкин эмас эди. Чунки Чингизхон давлатининг ҳарбий кучлари ва салоҳияти Хоразмшоҳлар давлатига солиштирганда анча паст эди.

Чингизхон Хоразмшоҳлар давлатининг заиф томонларини ҳисобга олган ҳолда устун келишига қаттиқ ишониб, даставвал Ўтрорни босиб олишни режалаштирди. 1220 йилнинг кеч кўзида унинг бошчилигидаги кўшин у ерга бостириб кирганда ватан ҳимоячиларининг қаттиқ қаршилигига дуч кедди. У бу ердаги урушни чўзилишини англаб, Чигатой ва Угатай сингари ўғилларини ҳарбий қисм билан Ўтрорда қолдирди. Кўшиннинг қолганини уч қисмга тақсимлаб, биринчисини Ўтрор атрофидаги Жанд ва Барчинлиғкентни, иккинчисини Баноқат билан Хўжандни босиб олиш учун жўнатди. Унинг ўзи ўғли Тулуй билан Бухорога йўл олди. Мўғуллар Ўтрорни беш ой мобайнида қамалда ушлаб турди. Шу орада ҳар икки томон ўртасида

каттиқ жанглар бўлиб ўтди. Аммо лашкарбошилардан бири — Қорача Ҳожиб кўл остидаги 10 минг кишилиқ ҳарбий қисм билан шаҳар дарвозасидан чиқиб мўғулларга таслим бўлиши ватан ҳимоячиларига каттиқ зарба бўлиб тушди. Душман кучлари мана шу очилган дарвозадан шаҳарга бостириб кирадилар. Бу ерда даҳшатли жанглardan сўнг шаҳар босқинчилар томонидан эгалланади. Бу тўғрисида Абулғози ёзади: «Мўғуллар дарвозаи Сўфийдан кириб Ўтрорнинг ичига кирдилар ва Ўтрорнинг жами халқини саҳрога чиқариб, шаҳид қилдилар. Ул ҳолда Ғайирхон йигирма минг киши билан аркка қамалди. Ҳар кунда чиқиб урушур эрди. Яхши мардоналиклар қилди ва мўғул аскарларидан кўп кишиларни ўлдирди. Ўзининг қўшинидаги кишилар тамом шаҳид бўлди. Мўғуллар Аркнинг қалъасини тақи олди. Ахирул амр Ғайирхон икки киши билан қочиб бир томнинг устига чиқди. Ул икки навқари ҳам шаҳид бўлди. Ахир уруша-уруша Ғайирхоннинг ўқи тугади. Оқибат канизлари девордан ғиштларни олиб бера бошладилар. Ул ғиштларни отиб урушди». Пировардида Ғайирхон асирликка олиниб ўлдирилади.

Демак амир Ғайирхон бошчилигидаги ватан ҳимоячилари шу даражада қаҳрамонона жанг қилдиларки, у беш ой давом этди. Шунинг учун ҳам босқинчилар шаҳар халқини қириб ташлади. «Ўтрорнинг бутун аҳолисини, — дейди Мирзо Улуғбек — (мўғуллар) саҳрога ҳайдаб чиқдилар ва қатли ом қилдилар. Ғайирхон йигирма минг киши билан қалъага кириб олишди. Барчаси жонидан умид ўзиб, ўлим юзига тик боқиб, қарию ёш ўлимни замирлари лавҳига чекиб жанг қилдилар. Бу орада мўғул лашкарининг кўпчилиги қалъага кириб олишди. От, яроғ, сипоҳи қолмаганидан уйи ва тоmidан бўлак паноҳи қолмади. Мўғул сипоҳи уларни қўлга олди. Бу гулдек нозикларни от ёлига босдилар Ўтрор ҳисорни қўлга киритиб, ер билан баробар қилдилар. Тирик қолганлардан, раъият ва ҳунармандларнинг баъзиларини ҳибсга олдилар, баъзиларини эса қул қилиб ҳайдадилар». Бинобарин ўтрорликлар «бир томчи» қонлари қолгунча мустақилликни сақлаш учун жанг қилган эдилар. Мўғулларнинг қирғинбаротидан кейин салоҳиятли савдо-ҳунарманд шаҳри Ўтрор харобага айлантирилди.

Бу вақтда мўғулларнинг Жўжи бошчилигидаги қўшини Сирдарёнинг қуйи оқимидаги Сиғноқ шаҳри ёнига келиб хоин савдогар Ҳасан хожини таслим бўлишликни сўраб элчи сифатида жўнатди. Аммо шаҳарликларнинг ғзаби ва нафрати қўзиб элчини ўлдирадилар. Шундан кейин мўғуллар билан ватан ҳимоячилари ўртасида етти кун давомида жанг бўлиб пировардида улар ғалабага эришадилар. Шаҳарликларнинг барчаси қириб ташланади. Мўғуллар 1219—1220 йилларда Узганд, Барчин, Лиғкент, Ашносни ва Жанд шаҳарларини эгаллаб кўп кишиларни ўлдирадилар, асирликка оладилар. Банокат ҳам ваҳшийларча босиб олинади. Бу ерда бойликлар таланди, одамлар ўлдирилди ёки асирликка олинди.

Мўғуллар қўлга киритилган жойлардаги аҳолини маълум қисмини асирликка олиб, уларни турли ишларда қул каби меҳнат қилдирган. Хусусан асирларни ҳарбий юриш вақтида қалқон сифатида олдинги сафга турғизганлар. Шунингдек, улардан қамал қилинган шаҳарларга хужум қилишда фойдаланганлар. Натижада жанглар пайтида биринчи ўқлар ва

зарбалар асирларга тегарди. Бундан ташқари улар душманларнинг отларини оёғи остида ҳам қолиб ҳалок бўлганлар. Асирларни олдинги сафларда турғизилиши ватан ҳимоячиларининг ҳужумини даф этиш мақсадида қилинган, албатта. Худди мана шундай усулни қўлланиши мўғулларнинг ғалабаларини таъминлаган омиллардан бири эди.

ТЕМУР МАЛИК БОШЧИЛИГИДАГИ ЖАНГ

Мўғуллар Банокатни босиб олганларидан кейин 50 минг кишидан иборат асирларни олдиға солиб ҳарбий юришни давом эттирдилар. Улар Алакнўён бошчилигида Хўжанд шаҳрига яқинлашдилар. Бу вақтда ўзбек ўғлони Темур Малик шаҳарнинг ҳокими эди. У табиатан паҳлавон ва жасоратли киши бўлиб ватанпарвар ва моҳир жангчи ҳисобланган. «Шаҳар валийси, — дейди Мирзо Улуғбек, — Темур Малик эди. Шижоатда шундай мартабада эдики, Рустаму Зол тирик бўлганда унинг савлатидан фахрланган бўларди. Агар Соми Сувар ҳаётдан баҳрадор бўлганда, унга бўлган бандалиги ҳалқасидан боши осмонга етарди. Лекин давр толеъи инқилобидан ночору ноилож қолди ва Сайхун номи билан маълум Хўжанд дарёси ўртасидаги Ҳисорда сув икки шохга бўлиниб оқадиган жойда, бир олий қалъа бино қилган эдилар. Мўътамид ул истеъдод минг нафар киши билан у ерда ўрнашиб олиб, тезлик билан ҳисорни мустаҳкамлаш ва жангга тайёргарлик билан машғул бўлди».

Аммо, Темур Малик қанчалик пухта тайёргарлик кўрмасин барибир душман кучлари кўп бўлиб жанговарлиги ҳам баланд эди. Шунга қарамай ватанпарварлик ва жасоратлик туйғулари билан тўлиб тошган халқ ва Темур Малик имкони борича босқинчиларга қарши курашишни муқаддас бурч деб билдилар. Мўғулларнинг 20 минглик аскарлари Хўжандни қуршаб олдилар. Улар 50 минг кишидан иборат асирларни ҳам ўзлари билан олиб келиб ҳарбий ишларда фойдаландилар. Шиддатли жанглардан сўнг Темур Малик мингта аскар билан Сирдарёдаги оролларнинг бирига чекинишга мажбур бўлди. Абулғозининг маълумотиға қура «Темур Малик ўн икки кема ясатиб эрди. Усти сарпўшлик. Анга ўқ отмоқ ва тўпанг учун даричалар тортиб бериб эрди. Ул кемаларга бир амал қилиб эрдиким, ўқ ва тўпанг ва ҳеч нимарса анга ўтмас эрди. Ул кемаларни миниб кунда андоғ урушлар ва мардоналиклар қилдиким, тамом мўғуллар таҳсинлар қилдилар ва ҳеч бобда ани олабилмадилар. Оқибат мўғуллар эллик минг хашарий (асирлар)ни олдиға солиб тош ва кесак ташитдилар, ўзлари тошни ва кесакни сувға солур эдилар. Ахирул Амр мўғул лашқари қолиб бўлган сабабдин Темур Малик етмиш кемаға, қўш ва асбоб юклаб, ул мазкур бўлган ўн икки кемасиға минг йигити билан миниб кеча бўлгач, рудхонасининг ичи билан юрий берди. Алак нўён бирлан Сукату Бўка мўғулларға сизлар ҳам дарё лаби бирлан Темур Маликнинг ортидан юрунг, деб ҳукм қилди. Мўғуллар таки рудхонанинг кемасиға ёнашиб уруша-уруша юрур эрдилар».

Қўриниб турибдики, Темур Малик душманнинг Сирдарёнинг икки қирғоғидан ёғдирган ўқлари остида жанг қилган. Мўғуллар кўп минглик

асирларни тошларни келтиришга мажбур этиб оролга ташиттирган. Бу билан ўзларига йўл қуриб ватан ҳимоячилари билан юзма-юз жанг қилишга ҳаракат қилганлар. Аммо, Темур Малик душман режаларини барбод этиб уларни яқинлаштирмаган, шу тариқа уруш узоқ давом этиб ватан ҳимоячиларининг қуроллари ва озик-овқатларида етишмовчилик қаттиқ сезилди. Четдан эса ҳеч қандай ёрдам берилмади. Натижада ватан ҳимоячилари Темур Малик бошчилигида 70 кемада Сирдарёнинг қуйи оқими бўйлаб суздилар. Улар Банокат шаҳрига яқинлашганларида кўрдиларки мўғуллар дарёнинг бир қирғоғидан иккинчи томонига темир занжирни тортиб қуйишган экан. Бироқ Темур Малик кемалари билан занжирни ёриб ўтиб йўлни давом эттиради. У Ўтрор, Сиғноқ ва Жанд шаҳарларини босиб ўтиб Барчинлигга келганда душманларнинг қайиқларидан ясалган тўсикқа дуч келади. Темур Малик уни ёриб ўтишни иложи йўқлигини англаб ва кемаларини соҳилга яқинлаштириб ташқарига чиқадилар. Бу ерда «Темур Малик ҳар соатда ўз дўстлари билан елкама-елка туриб жанг қиларди, токи дўстлари узоқроқ кетгайлар. Яна ўз дўстлари ортидан югуришарди. Бир кечаю кундузда шу тарзда лашкарининг аксари нобуд бўлди, баъзилари ярадор бўлдилар. Молу мулкларини душманлар талаб олди. Темур Малик бир гуруҳ барқарор одамлари билан шошилмай душман йўлини тўсди. Ёнидагилар ҳам нобуд бўлгандан кейин, унинг қурол-яроғи қолмади. Фақат уч ўқи қолганди. Уларнинг ҳам бири синган ва пайконсиз эди. Уч мўғул некомиш билан елиб келарди.

Темур Малик ҳалиги синиқ пайконсиз ўқ билан бир мўғулнинг кўзини чоғлаб отди. У кўр бўлиб қолди. Қолган иккисига деди: «Бу ўқ бирла сизларга жавоб бера олурман десам бўлади; қайтингларки, сизнинг тақдирингиз шу ўқларда. Ул икки мўғул Темур Малик қўлидан келган, кўз ўнгиларида бўлган ишларни кўриб, уни сўзини тасдиқладилар ва қайтиб кетдилар. Темур Малик соғ-саломат қолди. У Хоразмга жўнади ва халқ ишига аралашди». Ушбу сатрларда баён этилган воқеалар шу ҳақда гувоҳлик берадики, Хўжандда шиддатли жанглар бўлиб Темур Маликнинг моҳир лашкарбошилиги туфайли кўп сонли босқинчиларга қарши узоқ ва мардонавор курашилган. Бунда шахсан Темур Маликнинг ўзи ниҳоятда билимдонлик билан иш юритиб душманга қақшатғич зарбаларни бериб турган. Мўғуллар Темур Маликни ўта хавфли душман ҳисоблаб, уни қандай бўлмасин қўлга туширишга қаттиқ ҳаракат қиладилар. Бунга эришмак учун барча чораларни кўришди, лекин урдасидан чиқа олмадилар.

Темур Малик ўзининг ватанпарварлигини, моҳир жангчилигини шу даражада намоён этдики, унга душманларининг ўзлари тан беришга мажбур бўлдилар. У ҳақиқатан ҳам халқ қаҳрамони, мустақиллик ва озодлик учун жонини тиккан шахс эди. У охириги ўқи қолгунча жанг майдонидан кетмади. Темур Малик Хоразмга боргандан кейин ҳам курашни давом эттирди. У ҳарбий қисм билан Катга бориб, бу ерга тайинланган мўғул ҳокимини ўлдириб қайтади. Шундан кейин Урганч муҳофаазида қатнашади, сўнгра Жалолиддин билан биргаликда курашни давом эттиради.

БУХОРО, САМАРҚАНД ВА КЎҲНА УРГАНЧДАГИ ЖАНГЛАР

Чингизхон ўғиллари Тулуй, Жеба нўён ва Субутой билан биргаликда Қизилқум чўллари бўйлаб ҳарбий юришни давом эттирдилар. Улар Зарнуқ ва Нури Бухоро сингари кичик шаҳарларни эгаллаб бир неча юз ёшларни асирликка олдилар. Шундан кейин босқинчи ғалалар 1220 йил 7 февралда Бухоро шаҳрининг остонасига жойлашиб урушни бошлаб юбордилар. Бу вақтларда Бухоро ҳар жиҳатдан обод ва ривожланган шаҳар сифатида шуҳрат қозониб, «Ислом қуббаси» деган юксак баҳога сазовор бўлган эди. Бухороликлар мустақиллик ва озодликни сақлаш учун жон-жаҳдлари билан жанг қилдилар. Ватан ҳимоячилари Ихтиёриддин Қупшу, Инанчхон Ўғил Хожиб, Ҳамид Пура, Суюнчхон ва Гурхон сингари лашкарбошилар раҳбарлигида шаҳарни қаттиқ туриб ҳимоя қилганлар. Ҳар икки томондан кўп кишилар ўлдирилди. Кечкурун Кўкхон, Ҳамид ва Севинчхон кўмондонлиги остида уч минг кишилик аскарлар шаҳардан чиқиб душманлар билан тўқнашди. Қаттиқ жанглардан кейин душман ғалаба қилиб шаҳарга бостириб кирди. Шаҳарнинг нуфузли кишилари тўпланишиб таслим бўлишликка розилик билдирдилар. Чунки кўп аскарлар ва олдий кишилар кирилиб, урушни давом эттиришнинг иложи қолмади. Мўғуллар шаҳар аҳолисини дўппослаб ва аёлларни зўрлаб, қулоқ эшитмаган азоб-уқубатларни намойиш этдилар. Улар масжид ва хонадонларни талаб ва Қуръони каримни отларининг оёғи остига ташлаб талон-тарожни уччига чиқардилар. Бунга чидай олмаган дин пешволари Рукиаддин Имомзода ва ўтли, кози Садриддинхон ва Садр Мажиддин мўғуллар билан жанг қилиб ҳалок бўлдилар. Чингизхоннинг шахсан ўзи шаҳарнинг бойликларини талаш ва уни вайронага айлантириш ҳақида кўрсатма бериб турди. У буйруқ берди: «Шаҳарда нимаики зоҳирда турган бўлса, келтиришнинг ҳожати йўқ. Махфий сақланаётган нарсаларни бизга топширишларингиз зарур». Бунга жавобан, — деб ёзади Мирзо Улуғбек, — бойлар ва амалдорлар иттифок бўлишиб, ўз бошларини олтин эвазига сотиб олдилар.

Бухоронинг барча давлатманд кишилари тотор (мўғуллар) сипоҳи дастидан омбордаги моли, харвор-харвор тиллаларини бериб, Чингизхондан ўз бошларини сотиб олдилар. Хоразмшоҳ сипоҳидан башарти ўз уйларида ўтирмай, шаҳардан ташқари чиққанлари бўлса, қаҳрдан бошқа нарсани топмадилар... Қазою қадар амри билан тоторлар Бухорода ажаб қотилликлар қилдилар... Хоқон (Чингизхон)нинг ғзаби қайнади. Шоҳ қаҳридан оташ чиқарди. Шаҳар аҳолиси ундан ёниб адо бўлди. Бир кунда ҳўлу қуруқ ёниб битди: на жонсиз нарсалар қолди, на жонли. Шаҳарда бирорта ҳам сипоҳ қолмади. Уларни ўрнида фақат қора тутун бурқсирди.

Шаҳар батамом ёниб бўлгандан сўнг, атроф-теварақда яшайдиганларни тўплаб, қалъа пойига ҳайдаб келдилар, қалъа ҳандакиннинг тўлдирилмаган жойларини кўмдирдилар. Тез кунда қалъани ҳам қўлга киритиб, ўт қўйдилар. Унинг ҳокими Куюкхонни, ўша қалъадагилар билан бирга сиёсатга етказдилар. Ҳисорни ер билан яқсон қилдилар.

Шаҳру бору, дарвозадан қолмади нишон; Бундайн дардга ким топар дармон». Шаҳар аҳолиси суягигача шилингандан кейин фақат эгниларидаги кийим билан шаҳардан ташқарига чиқарилди. Бакувват эркаклар асирликка олинди, аёллар мўғулларнинг аскарлари ўртасида бўлинди. Аскарлар ва шаҳарликлар душман бостириб кирганидан кейин қалъага киришиб курашни давом эттирган эдилар. Улар ҳам тор-мор этилиб, битта қолдирмай ўлдирилди. Хуллас, Бухоро босқинчилар томонидан мисли кўрилмаган даражада вайрон этилди.

«Бу шаҳар, — деб ёзади Ибн Баттута, — бир вақтлар Жайхуннинг соҳилидаги шаҳарларнинг энг улуғи эди. Лаънати Мўғул Тенгиз (Чингиз)... уни шу қадар хароб қилганки, масжиду мадрасалар, бозорлар деярлик бари вайрона бўлиб етибди. Ҳозир улар орасида билим — фандан хабардор ё унга кизиқувчи бирон кимса йўқ».

Мазкур маълумотлар XIV асрнинг биринчи ярмида Бухорода шахсан бўлган Ибн Баттутанинг қаламига мансубдир. Унга кўра Бухоро мўғуллар томонидан шу даражада қаттиқ вайрон этилганки, 100 йилдан ортиқ вақт ўтган бўлсада ҳамон ўзига келмаган. Ваҳоланки, Бухоро мўғулларнинг босқинидан олдин киши ҳавасини келтирадиган обод шаҳар ҳисобланган. Бу хусусда аллома Ёқут ал-Ҳамавий шундай ёзган: «Шубҳасизки, бу жуда қадимий шаҳар, унда боғлар, сархил мевалар кўп. Мен борганимда Бухоро мевалари ўн саккиз кун йўл босиб Марвга, ўн беш кун йўл юриб Хоразмга ҳам элтиб сотилар эди». «Китоб ас-сувар» асарининг муаллифи ёзади: Мовароуннаҳр ерларининг гўзаллигига келсак, (айтиш керакки) мен ислом мамлакатларининг бирортасида Бухородан кўркамроқ шаҳарни кўрган эмасман. Унинг аркига чиқсанг, атрофида зангори осмон туташ кумкўк масофаларни кўрасан... Мовароуннаҳр ва Хуросон юртларида ўз ерларини бухороликларчалик яхши парвариш қиладиган аҳоли йўқдир... Бухоро текис ерларга жойлашган шаҳар, бино синчлари ёғочдан. Ҳамма турар жойлар, кўрғонлар, боғлар, расталар, тош йўллар ҳамда беҳисоб туташ маҳаллалар, 12 фарсах узунликдаги девор билан ўраб олинганки, бу девор барча ўша кўрғон, уй-жой ҳам аҳоли яшайдиган жойларни шаҳар маркази билан бириктириб туради. Бўш қолган тақир жой ёки бирон вайронани кўрмайсиз. Ҳалига девордан ташқари... Унга туташ солинган, кишин-ёзин аҳоли яшайдиган шаҳар уй-жойлари, сарой, дўкон ва боғларини қуршаб турувчи бошқа девор ҳам бор... Бутун Мовароуннаҳрда Бухорочалик зич ва гавжум шаҳар йўқ». Аммо мўғуллар Бухорони «култепа»га айлантирган эдилар.

Чингизхон Бухородан олинган бир неча минг асирларни қўшиннинг олдига солиб Самарқанд томон йуналди. Бу шаҳар ҳам шарқнинг энг сўлим ва обод масканларидан бири бўлган. Бу ерда Султон Муҳаммаднинг 110 минг аскари шайланиб турган эди. Бундан ташқари аҳолининг талай қисми мудофаага жалб этилган. Қўшин тепасида Тоғайхон, Алп Эрхон, Шайххон, Болахон ва бошқа лашкарбошилар турган. Душман қамалидаги шаҳарда хоҳ аскар, хоҳ олдий кишилар бўлсин барибир барчани фикри-зикри мустақиллик ва озодликни сақлашга қаратилган. Бунга эришишга етарли имконият ва ҳарбий кучлар мавжуд эди. Аммо уларни билимдонлик билан

бошқарадиган раҳбар топилмади. Авваламбор лашкарбошилар ҳарбий тактика ва стратегия соҳасида хатога йўл қўйдилар. Зеро, Чингизхон ўз қўшинининг оз қисмини ҳужумга ташлади, катта қисмини пистирмага қўйди. Лашкарбошилар душман кучларининг сонини оз деб ҳисоблаб катта қўшин билан дарвоза ташқарисига чиқишиб жангни бошладилар. Шу онда пистирмадаги мўғуллар уларни қуршаб қириб ташлаганлар. Бу фожеали мағлубият шаҳар аҳолисини анча ваҳимага солиб қўйди. Бир гуруҳ нуфузли кишилар гўё халқни оммавий қирилишидан қутқозишни уйлаб таслим бўлиш ҳақидаги таклиф билан Чингизхонга мурожаат қиладилар. Бу таклиф қабул қилиниб босқинчилар шаҳарга «намоз вақтида кирдилар. Шу куни ва кечаси шаҳарни хароб қилиб, барча халойиқни — эру аёлни... шаҳардан сахрога ҳайдаб чиқардилар. Одамлари ғорат бўлган лашкар шаҳарни ғорат ва талаш билан шуғулландилар. Бурчак ва мағоратлардан кимни топсалар қатл этдилар...

Қоронғу тушганда мўғул лашкари шаҳардан чикди. Қалъа аҳли ваҳмда, шикаста дил, на бошини кўтаради, на ерга қарайди. Эртаси тонг отиши билан Олашжон — Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ сардорларидан бири жасорат кўргўзиб, жонидан умид ўзиб, минг йигити билан мўғул лашкари миёнасига зарба бериб, бадар кетди. Кейинги куни мўғул лашкари Самарқанд ҳисорига қараб йўналди. Девори, боруларини вайрон қилиб, саловотлар оралиғида дарвозани қўлга киритдилар. Шаҳарга кирдилар... 20 мингдан ортиқ Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ сардорларидан бўлган амирни, у ерда турган барча лашкари билан қатл этдилар. Самарқанд аҳлидан ўттиз минг эркакни ажратиб олиб, ўз фарзандлари ва қариндошларига бўлиб берди».

Кўриниб турибдики мўғул аскарлари шаҳарга биринчи маротаба кирганларида қалъада Султон Муҳаммад аскарлари мудофаада турганлар. Мўғуллар кечаси уларнинг ҳужум қилишидан чўчиб шаҳардан чиқиб кетишга мажбур бўлганлар. Эртасига эрта тонгда шаҳарга қайтадан киришиб қалъадаги аскарларга ҳужумни уюштирган. Бу жангда ватан ҳимоячилари, хусусан 20 минг киши тамомила қирилгунча жангни давом эттирган. Мўғуллар яна бир бор Самарқандни вайронага айлантириб ва халқнинг бойликларини талаб, ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Бу даҳшатли воқеа 1220 йил 17 мартда содир бўлган эди. Бундан олдин Самарқандда 100 минг оила яшаган, урушдан кейин эса унинг тўртдан бир қисми қолган эди, холос.

Вайронага айлантирилган шаҳарда қаҳатчилик ва очлик ҳукм сурган. Шубҳасиз бу ҳолатдан ҳам кўп одамларнинг ёстиғи қуриган. Мана шундай ниҳоятда даҳшатли ва фожеали шароит юзага келиб ватан ҳимоячилари катта талафот кўраётган кезларда Султон Муҳаммад ваҳимага тушиб аллақачон Туркистон заминини ташлаб қочади. Ваҳоланки шахсан унинг ўзи душманга қарши курашларни тепасида бош-қош бўлиб туриши шарт эди. У мўғуллар томонидан Бухорони босиб олганлигини эшитиб, кўп миқдордаги олтин ва бошқа қимматли хазина молларини олиб йўлга чиқади. Аммо бу моллар Амударёдан ўтилаётганда сувга ғарқ бўлади. Чингизхон Султон Муҳаммадни тутиш мақсадида Жеба ва Субутой бошчилигида 20 минг аскарни орқасидан жўнатди.

Буни эшитган Султон Муҳаммад Нишопурга, сўнгра Бисом деган жойга кетади. Бу ердан йўлни давом эттириб пировардида Каспий денгизидаги Ашур оролига ўрнашади. Бу ерда у қаттиқ касалга чалиниб, 1220 йил декабрда оламдан ўтди. У жон бериш олдидан ўғли Жалолиддинни тахтта меросхўр деб эълон қилди. Султон Муҳаммаднинг қочишидан кейин Хоразмшоҳлар давлатини алғов-далғов қилиб турган Султон Муҳаммаднинг онаси Туркон хотун 1220 йил мартда 22 кишидан иборат Султон Муҳаммаднинг хотинлари ва ёш болаларини, хазина бойликларини олиб Хоразмни тарк этади. У ўзи билан бирга кетаётган катта-кичик қариндошларининг барчасини ўлдиртириб мурдасини Амударёга чўктиради. Афтидан улар душман қўлига тушмасликлари учун қатл этилган бўлса керак. Туркон хотун йўл юриб Мозандарондаги Илал қалъасига жойлашди. Бу ерда мўғуллар томонидан асирликка олиниб Мўғулияга Чингизхон хузурига юборилди. Бу ерда 1233 йилда Чингизхон дастурхонидан ортган овқатлардан озиқланиб хор-зорликда вафот этди.

Шундай қилиб Султон Муҳаммад ва онаси Туркон хотун биргаликда яқиндагина шарқ дунёсини ларзага солиб турган Хоразмшоҳлар давлатини ўзларининг нодонлиги орқасидан душман оёғи тагига ташлаб бердилар. Уларнинг касрига юз минглаб одамларнинг қони тўкилиб, шаҳарлар харобага айлантирилди. Бу борада Кўхна Урганч шаҳри ҳам четда қолмади. Ўз ҳолича ташланган Хоразмда тартибсизлик ва ўзбошимчалик ҳукм суриб ҳокимиятни бошқарадиган етук одам топилмади. Шу орада Жалолиддин укалари Ўзлигшоҳ ва Окшоҳлар билан биргаликда отасини дафн этишгандан кейин Хоразмга келишади. Туркон хотуннинг қариндошлари — амирлар Жалолиддинни тахтга меросхўрлигини тан олмай Туркон хотуннинг укаси Хумор тегинни Султон деб эълон қилдилар ҳамда Жалолиддинга қарши суиқасд уюштиришга киришдилар. Шу боис Жалолиддин ва Темур Малик биргаликда 300 аскар билан пойтахтни тарк этишга мажбур бўлади.

Уларнинг орқасидан йўлга чиққан Жалолиддиннинг юқорида кўрсатилган укалари мўғуллар томонидан ўлдирилади. Чингизхоннинг ўғиллари — Угадай, Чигатой бошчилигидаги аскарлар Кўхна Урганчни босиб олиш ҳаракатини қизитиб юборадилар. Қаттиқ жангларда кўп одамлар ҳалок этилгандан кейин мўғуллар шаҳар ичига бостириб киришга эришдилар. Душманнинг шаҳарни етти ой мобайнида қамалда ушлаб туриши орқасидан аҳолининг ҳаёти жуда оғирлашган эди. Шунга қарамай халқ оммаси ёппасига босқинчиларга қарши жангни давом эттираберди.

Абулғозининг асарида кўрсатилишича мўғулларнинг бир гуруҳи шаҳар дарвозасининг олдида турганда 100 минг кишилиқ ватан ҳимоячилари у ердан чиқиб, улар кетидан қувган. Пойтахтдан бир чақирим наридаги боғда кўп сонли душман аскарларига дуч келишиб, шундай қаттиқ жанг бўлганки, 100 минг кишидан беш-ўн киши тирик қолиб шаҳарга қочиб келган. Бу ерда худди Самарқанддаги воқеа юз берган. У ердан ҳам мўғул лашкарбошилар оз сонли аскарларини девор ёнига яқинлаштириб ва бу билан рақибларини жангга даъват этиб пистирмадаги кўп сонли аскарларининг хужумига мубтало этилган эдилар. Афтидан душман томонидан 100 минг кишилиқ

ватан ҳимоячиларини ўлдирилиши шаҳар аҳолисини қаттиқ ваҳимага солган, албатта. Аммо, улар қандай бўлмасин она-юртини муҳофаза қилишга жонларини аямадилар. «Мўғуллар, — дейди Абулғози. — Урганчга элчи юбордилар. Айтдиларким, бизга тобеъ бўлиб эл бўлсангиз, ўзингиз омон бўлиб, ўғлон ва ушоқингиз ўлжа ва асир бўлмас. Урганч халқи ани қабул қилмадилар ва итоатга буюн эгмадилар. Андин сўнг етти ой-кунда Хоразм лашкари эртадан оқшомгача урушур эрдилар. Мўғуллар Урганч атрофинда манжаникға (тош отадиган дастгоҳға) тош топмай тутнинг кундаларини кесиб манжаникға солиб отор эдилар. Ул вақтда мўғуллар хоҳладиларким Жайхунни боғлагайлар, то Урганчга сув бормағай. Жайхунни боғламоқ учун уч минг мўғул боғлар ерга келдилар. Ул ишдин Урганч халқи хабардор бўлиб, келиб уч минг мўғулни ўртага олиб андоғ урушдиларким, у уч минг мўғулдан бир киши қутулмади ва ҳеч важҳ бирлан мўғуллар Урганчни ола билмадилар.

...(Мўғуллар) лашкарни хоразмийларга рўбарў қилиб қаттиқ урушдилар. Аҳирул (мўғуллар) Урганчни олиб маҳалла-маҳаллага ўт қўюб тамом халқни саҳрога чиқардилар. Токи юз минг эвлик кишини аҳли ҳунар турур деб олдилар. Жувон-хатун ва ёш ўғлонларни таки банда қилмаклик учун олдилар. Андин ўзга халқни лашкарига хизмат қилди. Ҳар бир киши (мўғул)га йигирма тўрт киши тегди ва ҳукм қилдиларким, ўлдиришлар. Мўғуллар ўлдирдилар».

Демак, мўғуллар ўн минглаб кишиларни жангларда ўлдириш билан бир қаторда минглаб ҳунарманд ва бошқа касб эгаларини хизматларидан фойдаланиш мақсадида асирликка олганлар. Аёлларни зўрлаб ва ўзаро тақсимлаб ваҳшийларча муносабатда бўлганлар. Ҳар бир мўғул аскарига ўлдириш шарти билан ватан ҳимоячиларидан 24 киши биркитилган. Буларнинг ҳаммаси ўлдирилди. Урганч учун курашларда ўзбек хотин-қизлари жасорат ва мардликни кўрсатдилар. Бу хусусда таниқли олим Зиё Буниёдов шундай ёзади: «Мўғуллар Кабилон дарвозаси орқали Гурганжнинг ташқи деворининг ичига кирдилар. Лекин улар аскарлардан ташқари шаҳар аҳолиси — эркаклар ва хотинлар томонидан ташкил қилинган шундай қаршиликка дуч келдиларки, кечга томон улар Танур маҳалласига етиб борганларига қарамай, шаҳардан бутунлай ҳайдаб чиқарилдилар.

Кейинги куни мўғуллар яна ўша шикастланган Кабилон дарвозаси орқали шаҳарга ёриб киришга ўриндилар, лекин улар Ғурий гуруҳининг аскарлари томонидан улоқтириб ташландилар».

Демак, ўзбек аёллари ҳарбий қурооллардан фойдаланишни ўзлаштирганларки жанг майдонида босқинчиларга зарба беришга қодир бўлганлар. Уларнинг ватанга содиқлиги ва қаҳрамонлиги мўғул газандаларининг қаҳр-ғазабини қайнатган. Чунончи улар 1220 йил декабрда шаҳарга бостириб кирганларидан кейин аёллардан ҳам ўч олишга киришиб қулоқ эшитмаган жазо усуллари кўлладилар. Улар «Урганчнинг асир аёлларига қип-яланғоч бўлиб ўтишни буюрдилар ва уларни икки гуруҳга бўлиб, бундай буйруқ бердилар: «Сизнинг шахрингиз аёллари жуда яхши мушткаш жангчилар эканлар. Шунинг учун буюрамиз: иккала гуруҳ аёллари

бир-бирлари билан муштлашиб урушсинлар. Бу разил томоша билан кўнгил очишиб, мўғуллар аёлларни бурдалаб ташладилар».

Шундан кейин мўғул жаллодлари Амударё суви билан Урганчни чўктириб ҳашаматли бинолар, обод кўчалар, нодир асарларни ўз ичига олган кутубхонани ҳаммасини барбод этдилар. Яқиндагина Шарқнинг порлоқ юлдузи бўлиб турган машҳур Урганч шаҳари харобага айлантирилди. Унинг ўн минглаб аҳолиси ўлдирилди, асир олинди ва бойликлари таланди. Урганчдаги жангларда таниқли дин пешвоси, аллома Шайх Нажмилдин Кубронинг кўрсатган жасорат ва қаҳрамонлиги тилларда дoston бўлди. У 1145 йилда Хива шаҳрида туғилиб умрини охиригача она юртига сидқидиллик билан хизмат қилди. У ёшлик йилларидаёқ Эрон, Миср, Шому Ироқ каби мамлакатларга бориб билими ва тажрибасини оширди.

У Кубравия тариқатининг асосчиси ҳисобланиб тариқаги ва таълимотида ҳалоллик, поклик, инсонпарварлик, мурувватлик ва ватанпарварлик сингари фазилатлар ўз ифодасини топган. У қатор асарларнинг муаллифидир. Чингизхон Шайхнинг обруйини инобатта олиб шаҳар қамалидан ихтиёрий равишда чиқиб кетишини ва унга ҳеч қандай зиён етказмаслиги ҳақида хабар қилади. Аммо Шайхнинг онги ва қалбида она юрт ва халқига муҳаббат ва содиқлик шу даражада барқ уриб турган эдики, таклифни рад этди. Ватан учун жонини тикканлигини ҳам маълум қилди. «Ҳазрати Шайх Нажмилдин Кубронинг овозаси, — дейди Абулғози, — оламга машҳур эди. Ул сабабдин шахзодалар (Чингизхон ўғиллари) ҳазрати Шайхга киши юбордилар. Шайх оёқ остида қолмасунлар, ўғлон ва ушоқлари бирлан қалъадан чиқиб келсунлар» деб. Ҳазрати Шайх айтиб юбордиларким, мен якка эмасман. Менинг қариндошим ва хизматкорларим бор турур. Шахзодалар айтиб юбордиларким, ўн киши бирлан келсунлар.

Шайх айтдиларким, ўндин кўп турур. Шахзодалар айтдиларким, юз киши бирлан келсунлар. Шайх айтдилар, юздан кўп турур. Шахзодалар айтдилар, минг киши бирлан келсунлар. Ҳазрати Шайх айтиб юбордиларким, яхши кунда мен бу халқнинг тамоми бирлан ошно ва дўст эрдим. Эмди ёмон кунда нечук буларни ташлаб борайин, мен бора билмасмен, деди. У маҳалла мўғуллар ҳазрат Шайхнинг маҳалласига қуюлиб келдилар. Ҳазрат Шайх бир неча мўғулларни ўз қўллари бирлан дарҳол жаҳаннамга юбордилар (ўзлари ҳам) шаҳид бўлдилар».¹

Бинобарин Шайх ўз жавобида халқ билан бир тан бир жон эканлигини англатиб ватан манфаатини шахсий манфаатдан юқори қўйган. Шубҳасиз у ўзининг ҳаётини уйлаб иш юритганида омон-эсон қолиши мумкин эди. Аммо у халқининг бошига ёмон кунлар тушган вақтларда хиёнат қилишликни виждони қабул қилмай душманга қарши курашди.

Буюк давлат арбоби ва олим Улуғбек ҳам Шайх Нажмиддин Кубронинг ватанпарварлиги ва жасоратига юқори баҳо берган эди. У шундай ёзган: «Муршиди Аъзам Шайх Нажмилдин Кубро худо амри билан Хоразм учун бошини тикди. Бошини топширишда қотил яловига ёпишди. Дини ҳақ, иқлимнинг шоҳи ул пийр сарпанжасидан ўн забардаст йигит яловни чиқариб ололмадилар. Сайидлар шайхи сарпанжасида кофир яловини кўриб

хайратда қолган оқиллар бу ҳолни шарҳладилар: ялов учини Шайх туғиб, таърих айтдики, вафотим санаси «Шоҳи Шухудо» («Шаҳидлар шоҳи»)дир» Шайх Нажмилдин Кубронинг бундай жасорати ва қаҳрамонлиги унинг қалбидаги ватанпарварликнинг ёрқин намунасидир.

Чингизхон ўзининг ваҳшийлигини Термизда ва бошқа жойларда ҳам намойиш этади. У қўшин билан Термизга келганда маҳаллий аҳоли қаттиқ жанг қилдилар. Аммо, пировардида, душман ғалаба қилиб, кўп одамларни қиличдан ўтказади. Шу орада мўғуллар «бир хотунни ўлдиришга олиб келдилар. Ул хотун айтди: «Мени ўлдирманглар. Мен сизларга бир яхши дур берайин», деди. Алар дедилар: «Дуринг қайда турур?» Ул хотун айтди: «Дурни юткан турурман, дур қорнимда турур». Мўғуллар ул хотуннинг қорнини ёриб дурни олдилар. Ул сабабдин ҳеч улук қолмади, тамомининг қорнини ёрдилар»².

Кўриниб турибдики, босқинчилар бир дона дур баҳонасида қанчадан-қанча аёлларнинг ичак-чавоғини ағдар-тунтар қилиб ташлаганлар. Улар Термизни вайрон этиб, кўп одамларни қиргандан сўнг Балхга боришиб, обод ва кўркам шаҳарни ҳам ер билан яксон қилдилар. Улар Марв шаҳрини босиб олишда ҳам ваҳшийларча ҳаракат қилдилар. Тулихон бошлиқ мўғуллар шаҳарга қирганларида одатдагидек бойликларни талаб қилдилар. Улар аҳолини шаҳардан ҳайдаб мол-мулкни таладилар, сўнгра одамларни ёппасига қирдилар. Ҳар бир аскарга 40—50 кишини ўлдириш вазифаси юклатилди. Бу топшириқ дарҳол бажарилди.

ВАТАН УЧУН ЖОНИНИ ТИККАН ЖАЛОЛИДДИН

Жалолиддин 300 киши билан Урганчдан чиққандан кейин Ғазна шаҳарига боришни ва бу ерда куч тўплашни режалаштиради. Аммо у Нисо шаҳрининг атрофига келганда 700 кишилиқ мўғул аскарлари билан тўқнашади. Икки томон ўртасидаги жангда душман кучлари тор-мор этилади. Жалолиддин кўп яроғ-аслаҳа ва бошқа нарсаларни ўлжага олади. У Нишопурга келиб атроф жойлардаги ҳокимларга биргаликда мўғулларга қарши курашишни сўраб мактубларни таркатади. Аммо унга Нишопурда туришлик хавфли бўлиб қолди. Чунки у мўғул аскарлари уни излаб келаётганлиги ҳақидаги хабарни олади. Шу боис у 1221 йил февраль ойида Ғазнага йўл олди. Қандаҳор атрофида отасининг қариндоши Ҳирот ҳокими Амин Малик 10 минг қўшини билан келиб Жалолиддинга катта ёрдам кўрсатади. Шунингдек Ҳалаж қабиласининг бошлиғи Сайфилдин Буғроқ, Балх ҳокими Аъзам Малик, афғон лашкарбошиси Музаффар Малик, қарлуқларнинг сардори ал-Ҳасан билан Жалолиддинга қўшиладилар. Булардан ташқари Амин Малик деган кимса ҳам ўз қўшини билан келган.¹

Хўжанд жангининг қаҳрамони Темур Малик ҳам Жалолиддиннинг энг ишончли кишиси сифатида фаолият кўрсатмоқда эди.

1221 йил баҳорида Жалолиддин Қобул дарёсининг атрофидаги Валиён қалъасини қуршаб турган мўғул аскарларига ҳужум қилиб ва минг кишини ўлдириб ғалаба қозонди. Мағлубият хабарини олган Чингизхон «ўзининг

тажрибали саркардаларидан бири — Шики Хутху деган кишини 45 минг кўшин билан Жалолиддинга қарши юборади. Мўғуллар Жалолиддин кўшини билан Парвон деган мавзеда учрашади. Жалолиддин ўз аскарларига отдан тушиб, от жilовини белларига боғлаган ҳолда пиёда бўлиб жанг қилишга фармон беради. Икки кун жанг бўлади. Мўғуллар чарчаганидан сўнг Жалолиддин ўз аскарларига отга миниб жанг қилишга буйруқ беради. Мўғуллар бардош беролмай қоча бошлайдилар. Жалолиддин бу жангда аскарнинг ўнг қанотини Темур Маликка, чап қанотини Сайфиддин Аъракга топшириб, ўзи марказда турган. Энди мўғуллар ҳийла-найранг ишлатишга ҳаракат қилиб, ҳар бир жангчи ўзини захирада етаклаб юрган отининг устига кигиздан одам шаклида кўғирчоқ ясаб, отга миндириб жангга кирсин деган буйруқ берилади. Эртасига жангда мўғуллар сафи кўпайиб, хоразмликларни ваҳимага солади. Мўғулларнинг ҳийласини сезган Жалолиддин ўз аскарларига далда бериб, душман ҳийласини фош қилади ва ўз аскарларини жангга олиб киради. Жалолиддин ҳарбий маҳорат кўрсатиб, мўғулларни ўраб ҳалқа ичига олади. Хутху нўён душманга бардош беролмаслигига кўзи еттач, қолган аскарни сақлаб қолиш учун жанг майдонини ташлаб қочади. Жалолиддин жуда кўп ўлжага эга бўлади.¹

Жалолиддиннинг душман устидан қўлга киритган ажойиб ғалабаси шуни кўрсатадики, агар росмана аҳиллик ва бирдамлик билан ҳаракат қилинса кўзланган мақсадга эришиш мумкин. Аммо, шунга қарамай ғалабадан кейин лашкарбошилар ўртасида ўлжаларни тақсимланишида ўзаро жанжал кўтарилди. Оқибатда ёрдамга келган афғонлар, ҳалажлар ва қарлуклар Жалолиддинни ташлаб кетдилар. У уларни тинчитиш ва яраштиришга кўп ҳаракат қилди, лекин шахсий манфаатлар ва жоҳиллик устун келиб фойдаси бўлмади. Шундан кейин Жалолиддиннинг ҳарбий кучи жуда заифлашиб душманга қарши курашни давом эттиришнинг имкони қолмади. Бу вақтда Парвондаги мағлубиятдан ғазабланган Чингизхон Жалолиддинга қарши шахсан ўзи катта кўшин билан йўлга чикди. Бундан хабар топган Жалолиддин Ғазнадан чиқиб Ҳиндистон томонга йўл олади. Орадан икки ҳафта ўтгандан кейин Чингизхон Ғазнани босиб олди. Сўнгра Жалолиддиндан ажралиб кетган афғонлар, ҳалажлар ва қарлукларнинг барчасини қириб ташлади. Чингизхон ҳарбий қисмни Жалолиддинни излаб топиш учун юборади. Бу ҳарбий қисм Ғазнанинг атрофидаги Ғардиз деган жойга келганда унга Жалолиддин ҳужум қилиб, тор-мор этади. У Чингизхонни катта куч билан келишини англаб, Синд дарёси орқали Ҳиндистонга ўтиш мақсадида у томонга кетади. У бу ерга етиб келганда Чингизхон катта кўшин билан пайдо бўлади. Шу тарика Жалолиддин дарё билан душман ўртасида қолади. Бу шиддатли жанг уч кун давом этади. У бир маълумотда 1221 йил 23—25 ноябрда, иккинчисида 1223 йилнинг августида бўлган. Уни Мирзо Улуғбек қуйидагича таърифлайди: «Жалолиддин баҳодирлик отини кураш майдонига солиб, тотор кофирларидан кўпини ҳалокат тўпроғига қоради ва ҳеч бир кулфатсиз жанг қилдики, агар Рустами дoston тирик бўлганида, унга бўлган муҳаббат ёпиғини ўз елкасига солган бўларди. Агар кумуштан Исфандиёр бу жангни мушоҳада қилганда, унинг

хизматида куллик лавозимини жону дили билан қабул қилган бўларди... Султон Жалолиддин лашкарининг қалбида етти юзта мард билан бирга мардоналик оёғини ерга маҳкам қўйиб, тонгдан то туш пайтигача қаршилиқ кўрсатиб, уларни чапдан ўнгга, ўнгдан чапга қувди ва ҳар бир ҳамлада қанчалаб томонга от чоптирмасин, тўпроқни қонга бўяр эди. Агар бу жангни Золнинг ўғли кўрса эди, у Султон Жалолиддиннинг қўлини ўпган бўларди.

Чингизхоннинг лашкари беҳисоб эди, улар соатма-соат кўпайиб боришарди ва гоҳ-гоҳ кураш майдонини Жалолиддин учун танг қилар эдилар». Ушбу сатрларда Жалолиддин кўшинининг анча озлигига қарамай қаҳрамонларча жанг қилиб мўғулларнинг талай қисмини ўлдирганлиги баён этилган. Бошқа тарихий манбаларда ҳам Жалолиддиннинг жасорати ва ҳарбий маҳоратига юқори баҳо берилган. Агар унга қўшимча ёрдам кучлари келганда бу гал ҳам ғалабага эришиши турган гап эди. Ҳа, у ёлғиз эди, фақат бир неча минг содиқ аскарлари бўлиб улар «бир томчи» қон қолгунча курашдилар. Бу жанг хусусида Мирзо Улуғбек сўзини давом эттириб: «Мўғуллар Султон Жалолиддинни (жанг майдонида) қулга туширай деб қолганларидан кейин Хон Султоннинг ўғли Ахос Малик Султон Жалолиддин отининг жиловидан тутиб, орқага олиб чиқди. Султон юраги гирён, кўзлари нигорон бўлиб, болалари ва ўғиллари билан минглаб дарду фироғ ила видолашиб, қора тўриқ отини миниб, мўғулларнинг беҳисоб кўшинига яна ҳамла қилди. Уларни орқага суриб ташлаб, сўнг жиловни орқага тортди. Совутини елкадан ташлаб, чатрини қўлга олди, чўбини ерга отиб, отига камчи босди. Синд дарёси қирғоғидан то узан (сув)гача ўн газдан ортиқроқ эди. У отни дарёга ҳайдади. Лашкардан бир тўдаси унга эргашган эди, мўғулларнинг ўқидан, йўқлик денгизига ғарқ бўлди... Айтишларича, сувда қатл этилган мурдаларнинг кўпчилигига шу даражада ўқ теккан эдики, сув ўликларнинг қони билан қип-қизил бўлиб кетган эди».¹ Жалолиддин дарёдан соғ-саломат сўзиб нариги қирғоқда дам олаётганда одамларидан етти киши сувдан чиқиб, унга қўшилади. Жалолиддиннинг моҳир лашкарбошилиги, жасорати ва мардлиги шахсан Чингизхонни лол қолдирган эди. У унинг шаънига мақтов сўзларини изҳор этиб: «Отадан дунёда ҳали бундай ўғил туғилмаган. У саҳрода шер каби ғолиб жангчи, дарёда эса наҳанг (акула) каби ботир. Қандай қилсинки, ҳали ҳеч ким тақдир билан ҳеч бир можарода тенг келолмаган. Лекин у мардликнинг додини берди. Қазои қадар қаршисида қудрат қўлини (мардона) очди. Мардлик билан ундан (қазо) қутулиб бўлмайди». У ўғилларига юзланди ва деди: «Отага шундай ўғил зарурки, у икки гирдоб — олов ва сув гирдобидан озодлик майдонига чиқа олди». Шунини айтиш лозимки, Жалолиддиннинг оила аъзолари ҳам жасорат ва мардлик, ватанга содиқлик намуналарини кўрсатди. Ўша Синд дарёсининг қирғоғидаги жангда Султон Жалолиддиннинг 7—8 яшар ўғли асирликка олиниб Чингизхон ҳузурида ўлдирилган эди. Унинг онаси, хотини ва бошқа аёллар душман қўлига тушгандан кўра ўлганимиз яхши дейишиб, дод-фарёд билан ўзларини дарёга чўктирилишини Жалолиддиндан ёлвориб сўрашди. Ҳақиқатан ҳам уларни душман қўлида ўлишлари турган гап эди. Бунини яхши билган Жалолиддин қатъий талабларга биноан дарёга қайғу-алам билан

чўктиради. Маълум вақтдан кейин дарёдан омон-эсон сўзиб чиққан 4 минг аскарлари Жалолиддинга қўшилди. Шунингдек жангда тирик қолиб, дарёдан ўтган лашкарбошилар — Қулбарс Баҳодир, Кабқух, Саъдаддин Али аш-Шаробдорлар келишади. Бу катта хурсандчиликни уйғотиб, бамисоли онадан янги туғилгандек бўлишган. Жалолиддиннинг кейинги фаолияти Ҳиндистонда кечди. У бу ерда уч йил мобайнида унга қарши бош кўтарган айрим маҳаллий ҳокимлар бошчилигидаги аскарларга зарба беради. Ҳамда ўз мавқеини анча мустаҳкамлаб олади. Бироқ унга қарши кучларнинг зўрайиши орқасидан Эронга йўл олади. Бу ерда у Хоразмшоҳлар давлати номидан ҳукмдорлик қилаётган укаси Ғиёсиддин Пиршоҳни қаршилигини енгиб, ўзига бўйсиндиради. Қарийб бутун Эронни эгаллаган Жалолиддин Озарбайжонни ҳам қўлга олишга ҳаракат қилди. Натижада у бу мамлакатни бўйсиндириб, Хоразмшоҳлар давлатининг бу ердаги илгариги ҳукмронлигини тиклайди. Табриз шаҳари бу давлатнинг пойтахтига айлантирилади. Шунингдек Жалолиддин тўрт йил мобайнида Тифлида ҳукмронлик қилиб Хоразмшоҳлар давлатининг мавқеини анча оширади. Бутун умри хавф-хатар ва жангларда ўтиб, тинчлик ва хотиржамликни билмаган Жалолиддин 1231 йил 16 августда Курдистон тоғида бир курд кишиси томонидан ўлдирилади. Бу хусусда таниқли Туркия олими Ойдин Тонарий шундай ёзади: «Султоннинг ўлими тўғрисида тарихчилар берган маълумотлар аксарият бир-бирига ўхшашдир. Фикримизча бу масалада Насавий билан Жувайнийнинг маълумотлари энг тўғрисидир.

Мўғулларнинг 15 суворийси Султонни таъкиб қилишга тушди. Улардан иккитаси унга етиб олди. Султон бир ҳамлада уларнинг икковини ҳам ўлдирди ва яна қочди. У баланд тоққа тирмашди ва қароқчи курдларга дуч келди. Курдлар уни ўлдирмоқчи бўлганларида Султон уларнинг бошлиғига: «Мен Султонман. Мени ўлдиришга шошилманг. Мени ё Малик Музаффар Шаҳобиддин ҳузурига ёки мени ўлкаларимдан бирига олиб бор, сени амир қилиб тайинлайман», деди. Қароқчилар бошлиғи иккинчи таклифни қабул қилди ва Султонни ўз овулига олиб кетди. Сўнг у Султонни хотинига топшириб, от топиб келиш учун кетди. Бироқ кўп ўтмай найза кўтарган бошқа бир курд кириб келди ва хотиндан: «Бу хоразмлик ким? Уни нега ўлдирмаяпсизлар?» деб сўради. Хотин: «Хўжайиним унга омонлик берди. Чунки у Султон эканини сўзлади», деди. Курд: «Бу гапга қандай ишониш мумкин? Улар Охлатда бундан ҳам азизроқ укамни ўлдирдилар», деди ва бир найза зарби билан Жалолиддинни ўлдирди.

Орадан бир оз фурсат ўтгач, Майафориқин ҳокими Малик Музаффар тоққа одам юбориб Султонга тегишли нарсаларни, оти, эгари, машхур қиличи ва бошидаги кокили (тилсимли)ни олдирди. Жалолиддиннинг яқинлари бу нарсалар Султонники эканлигини тасдиқлади. Малик Музаффар Жалолиддиннинг жасадини Майафориқинга келтириб дафн қилдирди. Бироқ бу ерга кўмилган бошқа кўпгина улуғ одамлар сингари Жалолиддиннинг қабри қаерда эканлигини аниқлашни иложи бўлмади.

Жувайнийнинг ёзишича, Жалолиддин Амид тоғларига чиқиб олгач, тунаш учун чодир тиклаган. Курдлардан ташкил топган бир гуруҳ

кишиларнинг қимматбаҳо кийимларини тортиб олиш учун «нима қилаётганларини ва қандай инсон эканлигини билмасдан» Султоннинг кўксига ханжар уриб ўлдирдилар.»¹

Жалололиддин вафоти Туркистон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Кавказдаги барча мўғулларга қарши халқлар учун ниҳоятда катта йўқотиш ҳисобланди. Чунки унинг асосий мақсади уларни ва мусулмон динини мўғуллардан ҳимоя этишдан иборат эди. Шунинг учун у кўрсатилган мамлакатларда кўп мингли кўшинни ва курашни ташкил этишга эришади. Ваҳоланки у Хоразмдан бор-йўғи 300 киши билан чиқиб кетган эди. Аммо Жалололиддин хорижий мамлакатларда икки томонлама, яъни мўғулларга ва муҳолифатдаги кучларга қарши тинимсиз жанг қилди. Бу кучлар кўпроқ шахсий манфаатларини ўйлаб ва нодонлик қилиб Жалололиддин олиб бораётган озодлик курашларига катта зиён келтирди. Жалололиддин бу ўта зарарли ҳаракатларни бартараф қилиш йўлида кўп аскарлари ва маблағини йўқотди. Бу ҳолат мўғулларга қарши курашга салбий таъсир этиб уларни ғалабаси учун кенг имкониятларни яратди. Жалололиддин ўлимидан кейин мўғулларга қарши курашни моҳирлик билан бошқарадиган ҳукмдор ёки лашкарбоши кўринмади. Натижада 1258 йилда халифаликнинг пойтахти Бағдод мўғуллар томонидан эгалланиб вайронага айлантирилди. Кўп ёшу-қари кишилар ҳалок этилди. Ваҳоланки, халифалик ўз вақтида Чингизхонга хат юбориб, Хоразмшоҳлар давлатига қарши уруш очишга чақирган эди.

Жалололиддиннинг замондошлари унинг озодлик курашига юқори баҳо берган. Чунончи, Зиё Буниёдовнинг маълумотларига кўра қотил курдлар Жалололиддиннинг қимматли безаклари ва эгар-жабдуқларини олишган. Улардан бири унинг либосини кийиб ва қуроллариини ўзига осиб Амид деган жойда гердайиб юрганда Жалололиддиннинг яқинларидан бири Майафориқиннинг ҳокими Ал Малик ал Ашрафга маълум қилади. Бу кишини Жалололиддинга нисбатан душманчилиги бор эди. Аммо, у адолат юзасидан унинг бевақт ўлимидан каттиқ қайғуради. У қотил курдни ўлдириш, у яшаётган қишлоқ аҳолисининг барчасини кириб ташлаш ҳақида кўрсатма беради.¹ Жалололиддиннинг либослари ва қуроллариини топтиради. У хузуридаги кишиларга дейди: «Сиз мени уни ўлими билан табрикляяпсизларми? Бироқ сиз бунинг самарасини йиғасиз, чунки Аллоҳ номи билан қасам ичаманки, унинг ҳалокати мўғулларнинг ислом ерларини истило қилишларини англатади. Энди биз билан яъжуж ва маъжуж ўртасида девор бўлиб турган Хоразмшоҳлардек бирор кимса йўқ.»

Дарҳақиқат мўғул босқинчиларига қарши курашишда Жалололиддинга тенглашадиган кўзга ташланмади. Шунинг учун ҳам унинг вафотидан сўнг шон-шухрати сўнмади. Ҳатто уни ўлдирилмаганлиги ҳақида овозалар кенг тарқалди. У ҳақда афсоналар тўқилди. Ойдин Тонарийнинг кўрсатишича, Жалололиддиннинг дарвешлар орасида сўфий кийимида турли мамлакатларда юрганлиги ҳақида сўзлар тарқалган. Ироқи ажам ҳокими эса бу гапларни инобатга олиб Жалололиддинни қидиртирган. 1236 йилда Мозандарон минтақасида бир киши ўзини Жалололиддин деб кўзғолон кўтаради. У Жалололиддиннинг озодликни рамзи ҳисоблаб мўғулларга қарши кўзғолон

уюштирган, албатта. Аммо у фош этилиб, мўғуллар томонидан осиб ўлдирилди. 1254 йилда Амударё бўйида бир киши ўзини Султон Жалолиддин эканлиги ҳақида гап тарқатади. У қўлга олинади, лекин умрини охиригача ўз сўзидан қайтмади.¹

Шундай қилиб Султон Жалолиддиннинг мустақиллик ва озодлик рамзи сифатида донғи олам узра таралди. Бу йўлда унинг ҳаёти ва жўшқин фаолияти ғоятда хавф-хатарли, мураккаб ва ўзаро зилдият ва курашлар шароитида кечди. У хотиржамлик ва осойишталикни кўрмай у мамлакатдан бу мамлакатга, у шаҳардан бу шаҳарга, чўлу, тоғу-тошлар бўйлаб кёзиб юришга мажбур бўлди. У барча қийинчиликлар ва азоб-уқубатларни, ҳатто ўлимни бўйнига олиб турли халқларни Хоразмшоҳлар давлатининг байроғи остига бирлаштириш учун тинимсиз курашди. Бундан кўзланган асосий мақсад уларни мўғулларнинг тажовўзи ва ҳукмронлигидан холи этиб, мустақиллик ва озодликни таъминлашдан иборат эди.

Зеро, у ўзбеклар, эронликлар, ҳиндлар, озарбайжонлар, афғонлар ва бошқа халқларнинг умум манфаатлари учун курашган буюк давлат арбоби ва машҳур лашкарбоши эди. У ўзининг олий фазилатлари билан ҳам ҳурмат ва иззатга сазовор бўлган. Шаҳобиддин Насавий уни шундай таърифлайди: «Қорачадан келган, ўрта бўйли, тили бўйича турк, лекин форсча ҳам сўйлар эди. Унинг жасоратига келганда, у шерларнинг шери эди ва отлик йигитлар ичида энг довюраги эди. У юмшоқ эди, жаҳли чиқмас эди ва сўкинмасди ҳам. У жиддий эди, ҳеч қачон кулмасди, фақат жилмаярди ва камгап эди. У адолатни севарди, бироқ, у дуч келган суронли йиллар унинг устидан ғалаба қилди ва унинг феълини ўзгартирди. У фуқароларнинг ҳаётини осонлаштиришни ёқтирарди, лекин таназзул пайтида бошқаргани учун жабр қилишга борди. Жалолиддин оғир ҳолатларда матонатли эди ва машаққатли синовларда совуққон эди».¹

Демак Жалолиддин юз йилларда бир келадиган том маънодаги давлат арбоби ҳисобланиб, ўзида олий фазилатларни мужассамлаштирган тарихий шахс бўлган. У барча эрксевар халқларнинг қалбида ўчмас из қолдирган эди. У билан бир тан, бир жон бўлиб озодлик йўлида жанг қилган минглаб ўзбекларнинг катта хизматларини ҳам кўрсатиш айни муддаодир. Улар уй-жойлари ва бола-чақаларини ташлаб мўғулларга қарши 11 йил мобайнида мардонавор курашдилар. Жалолиддиннинг вафотидан кейин улар ўз она юртига қайта олмадилар. Чунки бу ерда мўғуллар ҳукмронлик қилмоқда эдилар. Шу боис улар хоразмликлар номида хорижий мамлакатларда яшашга мажбур бўлдилар. Ватан ва оилаларининг дийдорини кўролмай қайғу-аламда дунёдан ўтдилар.

Жалолиддин вафотидан кейин лашкарбошилари амир Ҳисомиддин Қирхон Маликни тахтга ўтказдилар. Бироқ у ўзининг қобилятсизлиги орқасидан ҳокимиятни ушлаб туrolмади. Бебош қолган хоразмликлар Туркиядаги у ёки бу вилоят ҳокимларининг хизматида бўлишга мажбур бўлдилар. Улар Миср ва Сурияда ҳам ҳарбий юришларда қатнашдилар. Умуман айтганда вақтлар ўтиши билан хоразмликларнинг ҳарбий салоҳияти заифлашиб турли жойларга тарқалиб кетишади. Натижада хоразмликларнинг

қолдиқлари Мисрда, Сурия шимолида, Ироқда ва Анадулининг жануби-ғарбида ўтроқ бўлиб қолдилар. Хоразмликларнинг авлодлари ҳозирги кунда ҳам Ироқнинг шимолида Мосул ва Қирқўк атрофидаги қишлоқларда яшайдилар, улар ўзларини туркман дейдилар. Анадўлида улар хурзумлу деб аталадилар ва ҳозирги кунда хурзум (Хоразм) деб аталадиган қишлоқларда яшайдилар. Шундай қишлоқлардан саккизтаси Эгей денгизи соҳилида Маниса (Туркия) вилоятида жойлашган. Ибн Бибининг хабар қилишича, Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердининг ўлиmidан сўнг унинг амирларидан бири — Сарухон Қунё Султони Аловиддин Қайқубод I нинг хизматига ўтади. Турк олимларининг тахмин қилишича шу Сарухон Маниса вилоятида ҳукм сурган Сарухонийлар сулоласига асос солган. Бу сулола 815 (1412) йилгача ҳукм сурган. Хоразмликлар Шарқий Анадулидаги Кушаҳия ва Алашеҳр вилоятларида ўтроклашиб қолган. Уларнинг авлодлари энди Хўрзўм ашираи Увачиқ, Хўрзўм Алаяка, Хўрзўм Саздарё, Хўрзўм Кесерлар, Хурзум Энбелли қишлоқларида яшайдилар.

Булардан ташқари Урфа вилоятида Хоразм деб аталадиган уч қишлоқ бўлиб уларда Суриядан қочган хоразмликларнинг авлодлари яшайди.»¹

Шундай қилиб, Жалолиддин бошлиқ минглаб ўзбеклар мустақиллик ва озодлик учун жонларини фидо айлаб бегона мамлакатларда қолиб кетдилар. Бундай ватанга ўта содиқликни тарих ҳеч қачон унутмайди.

МАҲМУД ТАРОБИЙ ОЗОДЛИК КУРАШЧИСИ

Мўғул қўшинлари уч йил мобайнида Туркистон заминини қонга белаб ва вайронага айлантириб ўзларининг ҳукмронлигини ўрнатдилар. Йиллар ўтиб бораберди, лекин қирғинбаротларни ва вайронагарчиликларнинг даҳшатли оқибатлари ҳамон кўзга ташланиб турди. Шу боис бу ғоятда фожеали воқеанинг тилга олмаган бирорта тарихчини топиш амри маҳол. XIII асрнинг иккинчи ярми — XIV асрнинг бошларида яшаган Рашидиддин шундай ёзган эди: «Солномаларни ақл-идрок билан ўрганиш шу ҳақда гувоҳлик берадики инсон зоти дунёга келгандан буен мўғул қўшинлари томонидан қилинган вайроналар ҳеч бир мамлакатда бўлган эмас.

Чингизхон ва унинг авлодларига ўхшаб одамларни кўп қирган ва кўп мамлакатларни босиб олган ҳукмдорлар ҳеч қачон бўлмаган. Ҳатто, номи чиққан жаҳонгашта македониялик Александр ҳам Чингизхонга тенглаша олмайди. Чингизхон шошмай ҳаракат қилиб кўп халқларни бўйсиндирди. Унинг ўғиллари ва сўнгра авлодлари урушиб олинган ерларни сақлаш билан бир вақтда бошқа мамлакатларни ҳам босиб олдилар. Босқинчиларнинг уруши жараёнида йирик шаҳар ва вилоятларнинг аҳолиси шу даражада кўп ўлдирилдики, тирик қолганлар озчиликни ташкил этди. Масалан, Туркистон, Балх, Шабурган, Таликан, Марв, Сарахс, Ҳирот, Рай, Ҳамадон, Қум, Исфаҳон, Мараг, Ардабил, Барда, Гянджа, Бағдод, Мавсил, Ирбил ва бошқа бу шаҳарларга тегишли вилоятларда шундай фожеа содир бўлган эди.¹

Мўғул қўшинлари кўп ўтиб турган вилоятларда эса одамлар кўп ўлдирилди ёки улар қочиб жон сақладилар. Турар жойлари эса култепага

айлантирилди. Ҳозирда фақат ўндан бир қисм жойлардагина ободончилик ва бунёдкорлик кўзга ташланмоқда. Тўғри айрим жойларда сунъий суғориш, бозорларни ва шаҳарларни тиклашга ҳаракат қилинмоқда, лекин бу ишларнинг охирига етказилмаганлиги гувоҳи бўлиб турибмиз. Бордию кўрсатилган ишлар ниҳоясига етказилганда ҳам вайрона бўлиб ётган жойларда солиштирилса ҳеч нарсага арзимаيدди.»² Дарҳақиқат Туркистон худудида шаҳар ва қишлоқлар ўзларининг асл ҳолига келмаган эди. Бу камдек мўғул ҳукмдорларининг зулми ва талон-таражи тобора кучайиб бора берди.

Маълумки улар кўчманчи ва ярим кўчманчи бўлганликлари учун давлат бошқаруви бўйича билимга ва тажрибага эга бўлмаганлар. Шунинг учун улар маҳаллий юқори табақанинг сотқин гуруҳларига таянган ҳолда иш юритдилар. Хусусан, Чингизхонга катта ёрдам берган Маҳмуд Ялавоч Мовароуннаҳрнинг бошқарувчиси этиб тайинланди. Бу киши Хўжанд шаҳрини ўзига пойтахт этиб, босқинчиларга сидқидиллик билан хизмат қилади. У шу даражада бойиб кетган эдики, ўлкадан олинадиган солиқ ва бошқа тўловларни олдиндан босқинчиларга ўз ҳисобидан тўлаган. Сўнгра йил давомида солиқларни ошиғи билан ўз фойдасига йиғиб ола берган.

Маҳмуд Ялавочнинг ихтиёрида мўғуллардан ташкил топган ҳарбий қисмлар бўлиб, улар бутун ўлка халқини ўз сиртмоғида ушлаб турганлар. Ўша ҳарбий қисмларнинг таъминоти халқнинг зиммасига юклатилган эди. Хуллас, мўғулларнинг ҳукмронлиги моддий ва маънавий қашшоқликни, адолатсизлик ва зўравонликни келтирди, холос. Агар халқ мана шундай мисли кўрилмаган оғир ҳаётга қарши бош кўтарса юқорида таъкидланган фожеаларнинг такрорланиши турган гап эди. Аммо халқнинг эрксеварлиги устун келиб кўзғолон кўтарди. Бунга Бухоро яқинидаги Тароб қишлоғида элакчилик касби билан шуғулланувчи Маҳмуд Таробий бошчилик қилди.

У жамоа аҳлига шундай деди: «Эй адолат ҳимоячилари! Нима учун курашни кўтишимиз ва кечиктиришимиз керак, мамлакатни ғайридинлар (мўғуллар)дан озод этиш зарур. Ҳар ким дарҳол қуролланиб ишга киришсин!» Халқ оломони бу чақириқни тўла қувватлаб қўлларига нима тушса шулар билан қуролланиб, шаҳарга бостириб кирдилар. Улар бу ерда ҳокимият саройини эгалладилар. Кўзғолонни уюштиришда таниқли олим Шамсиддин Маҳбуби фаол қатнашади. У мазлум халқни курашга даъват этиб Маҳмуд Таробий билан бирга кўзғолонга бошчилик қилади. Кун сайин кўзғолонга қўшилган деҳқон ва ҳунармандларни сони ошиб борди.

Улар босқинчилар хизматини қилиб бойиган кишиларни ўлдирдилар ва мол-мулкини таладилар. Шаҳар маъмуриятининг вакиллари кўзғолон ҳақида Хўжанддаги Маҳмуд Ялавочга ёрдам сўраб чопарни юбордилар. Шунингдек Маҳмуд Таробийни яширинча ўлдириш режасини туздилар. У бундан хабар топиб, хавфсизликни таъминлаш мақсадида шаҳарнинг биқинидаги Абу Хафас номли тепаликка ўрнашади. Бу ерда унинг атрофига узоқ-яқин жойлардан келган кўп одамлар жипслашади. Сўнгра у катта куч билан шаҳарга келиб ҳокимият саройига ўрнашиб нуфузли кишиларни ҳузурига таклиф этади. Бу вақтда унинг мавқеи шу даражада кучайиб кетган эдики,

рухонийларнинг сардори Бурхониддин Маҳмуд Таробийга халифалик ҳокимияти ваколатини беради. Бу билан унинг ҳокимияти расмийлаштирилган эди. Шундан кейин Маҳмуд Таробий мўғулларнинг хизматидаги нуфузли кишиларни ўлдиртиради, мол-мулкини талатади. Ҳамда халқнинг, хусусан камбағалларнинг манфаатини кўзлаб иш юритади.

Маҳмуд Таробийнинг жазосидан қочиб қутилган маҳаллий юқори табақа вакиллари Карманага боришиб, мўғуллар билан биргаликда ҳарбий тайёргарликни кўрадилар. Ўз навбатида Маҳмуд Таробий ҳам душманга қарши жангга тайёрланмоқда эди. Шу орада шаҳар атрофидаги қишлоқларнинг аҳолиси болта, кетмон ва бошқа нарсалар билан қуролланиб, кўзғолончиларга қўшилдилар. Кўп ўтмай кўзғолончилар билан мўғуллар қўшинларининг ўртасида қаттиқ жанг бўлиб 10 минг киши ўлдирилди. Аммо жангда Маҳмуд Таробий ва Шамсиддин Маҳбуби ҳалок бўлдилар. Натижада кўзғолончилар ўзларининг моҳир бошлиқларидан жудо бўлишиб оғир аҳволга тушиб қолдилар. Маҳмуд Таробийнинг укалари — Муҳаммад ва Али кўзғолон раҳбарлигига ўтказилди. Бироқ улар қобилятсиз кишилар бўлиб чиқдилар. Бу кўзғолончиларга салбий таъсир кўрсатди. Ўша кўрсатилган жангдан бир ҳафта ўтгандан кейин Илдиз нуён ва Чақан кўрчи бошчилигида катта қўшин Бухорога келиб кўзғолончиларга қарши хужум қилади. Ҳар икки томон ўртасида даҳшатли жанг бўлиб кўзғолончилардан 20 минг киши ўлдирилди. Бунчалик кўп сонли кишиларнинг ўлдирилиши кўзғолонни ғоятда кенг қулоқ ёйганлигидан далолат беради. Бу ерда фавқулодда ўлдирилмай қолган ёки қочган кишиларни ҳисобга олсак у вақтда кўзғолончиларнинг сони яна бир неча мингга кўпаяди. Уруш пайтида Маҳмуд Таробийнинг иккита укаси ҳам ўлдирилади.

Кўзғолоннинг қўтарилиши ва душманга қарши олиб борилган қаттиқ жанглар ўзбек халқининг мустақиллик ва озодлик ғоясининг маҳсули ҳисобланди. Бу ғоя мўғул ҳукмдорларининг ваҳшиёна қирғини ва вайроналарига қарамай ўзининг куч-қудратини намойиш этган эди.

АДАБИЁТЛАР

1. И.А.Каримов "Амир Темур фахримиз, ғуруримиз" Т., 1996 й
2. И.А. Каримов "Тарихий хотирасиз келажак йўқ" Т., 1998 й
3. Б.Аҳмедов "Тарихдан саволлар" Т., 1994 й
4. Иванин "Икки буюк саркарда" Т., 1994 й
5. Мирзо Улуғбек "Тўрт улус тарихи" Т., 1994 й
6. Т.Файзиев "Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди" Т., 1999 й